

УДК 902/904

Шалобудов В.М.

РЕЧІ ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В ПОБУТІ МЕШКАНЦІВ САМАРІ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У контексті вивчення побуту мешканців Самарі – Новобогородицької фортеці розглядаються знахідки речей військового призначення XVI-XVIII ст. Досліджуються етнічні та військові аспекти, котрі розкривають важливе стратегічне, політичне та торговельне значення даних прикордонних пунктів.

Ключові слова: **військовий обладунок, зброя, клеймо, розкоп, фортеця.**

В контексте изучения быта жителей Самары – Новобогородицкой крепости рассматриваются находки предметов военного назначения XVI-XVIII вв. Исследуются этнические и военные аспекты, которые раскрывают важное стратегическое, политическое и торговое значение данных пограничных пунктов.

Ключевые слова: **военное обмундирование, оружие, клеймо, раскоп, крепость.**

In the context of study of way of life of the habitants of Samar – Novobogoditsk's fortress is examined the thing of military-oriented the 16th – 18th centuries. We examine the ethnic and military aspects which are exposed the important strategic, political and trade value of this frontier point are investigated.

Key words: **military uniform, weapon, brand, excavation, fortress.**

Метою дослідження є висвітлення військового побуту гарнізону Новобогородицької (Богородицької) фортеці та мешканців її посаду, який виник на місті старовинного козацького містечка Самарь. Об'єкт – археологічні пам'ятки Присамар'я козацького та ранньомодерного часу. Предмет – артефакти в реконструкції військового побуту мешканців вищезазначених пам'яток.

Новобогородицька фортеця збудована у 1688 р. на землях Вольностей Запорізьких у пониззі р. Самара як база забезпечення другого Кримського походу. Багаторічними дослідженнями археологів НДЛ археології Придніпров'я ДНУ імені Олесья Гончара було доведено, що її закладено поряд із козацьким містечком Самарь, згадуваним у відомій грамоті Стефана Баторія 1576 р. [2, с. 320-322]. Низка праць, присвячена часу існування фортеці, складу гарнізону, плануванню забудови та занять мешканців [3; 8]. Деякі аспекти військового призначення пам'ятки висвітлювалися в статтях, котрі торкалися воєнних дій на її території [4, с. 122-125; 7, с. 41-44]. У «Каталозі...» також вміщено опис речей військового призначення: холодна та вогнепальна зброя, артилерійське начиння, військовий обладунок [1]. Але розгляд військової

складової знахідок у зв'язку із життєдіяльністю мешканців фортеці та передуючої їй козацької Самарі досі був відсутній.

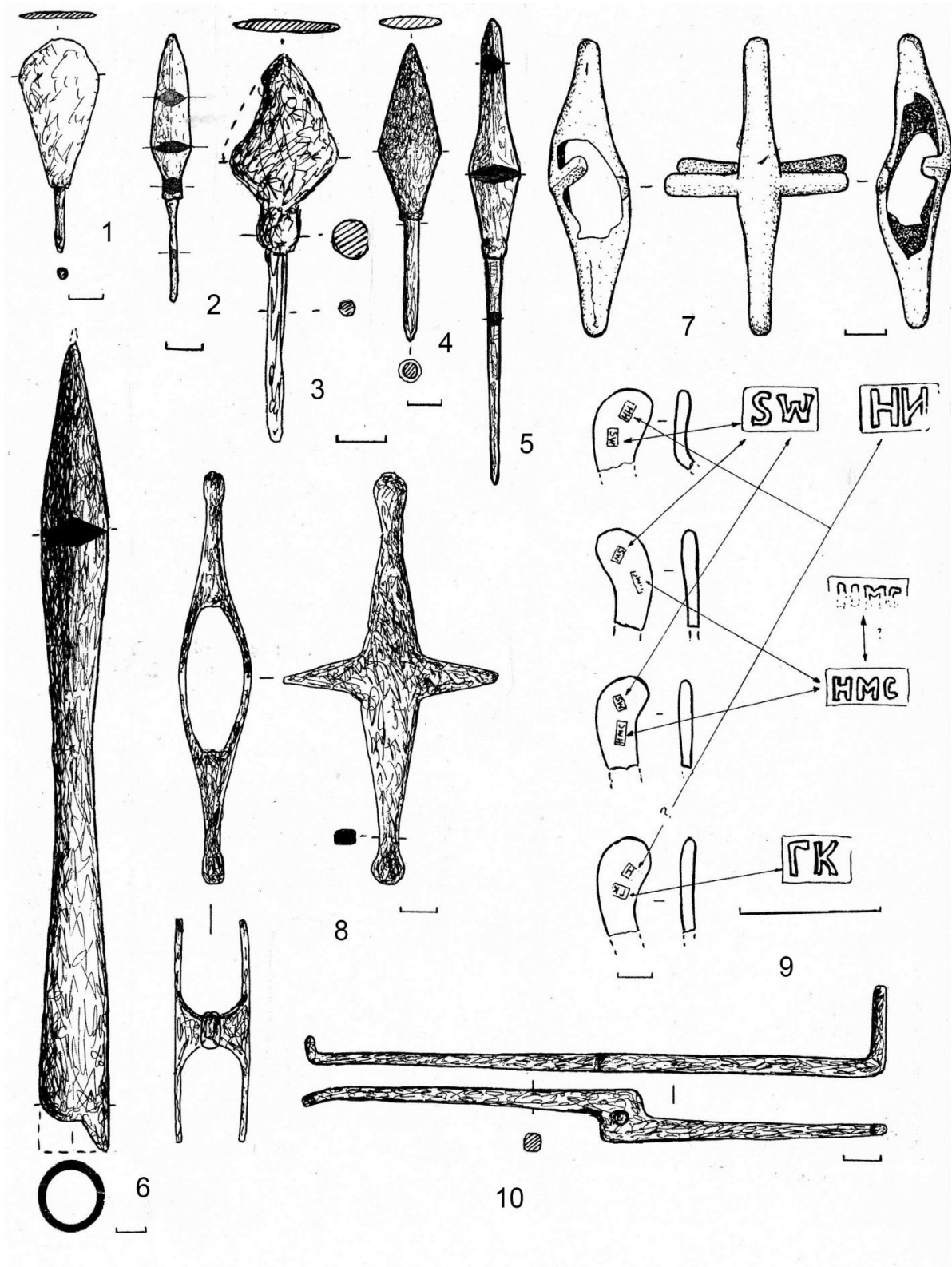
Більшість знахідок залишків зброї походить із жител у вигляді землянок і наземних споруд, чим засвідчується належність їх господарів до складу гарнізону або осіб причетних до нього. Вони мали право зберігати зброю в житлах та ремонтувати там останню. Знахідки сплесків свинцю у житлах підтверджують виготовлення куль та картечі на місці. У деяких випадках спостерігалось використання речей військового призначення у виключно побутових цілях, наприклад, знахідки чавунних ядер у топочних камерах печей, що пов'язано із більш тривалим утриманням тепла у житлі.

Найбільш ранні знахідки належать до т. зв. холодної зброї і представлені залізними черешковими вістрями стріл, яких знайдено всього 5 екземплярів: 3 – на території посаду, 2 – в межах фортеці. Перше вістря асиметрично-ромбічне, пласке в перетині без упору (**рис. 1.1**). Аналогії зустрічаються в матеріалах золотоординського часу XIII-XIV ст. [6, с. 86-106]. Друге – витягнуто-листоподібне з невеликим упором, за формою має широкі хронологічні рамки, але його ромбічний перетин вказує на – XVI – XVII ст. (**рис. 1.2**). Третє вістря з підтрикутною в плані голівкою та кулеподібним упором, не знаходить прямих аналогій в пізньокочівницьких старожитностях (**рис. 1.3**). Його умовно можна віднести до кримськотатарських стріл XVI – XVII ст. Четверте – витягнуто-ромбічної форми з невеликим упором, також могло використовуватися у цей час (**рис. 1.4**). Подібні стріли здебільшого слугували для полювання. П'яте вістря має вузьке перо з витягнутою голівкою, підквадратною у перетині і ромбічною в розширеній середній частині (**рис. 1.5**). Воно являє собою зразок бронебійної стріли татарського або козацького походження і датується XVII-XVIII ст.

Розбіжність у часі датування стріл не випадкова. Найбільш ранні могли бути загублені у XIII-XIV ст., під час полювання на території Самарської товщі або під час бойових дій на перевозі через Самару, який за знахідками джучидських пулів XIV ст., на цей час вже існував [5, с. 140-142]. Екземпляри 2 та 3 могли належати мешканцям містечка Самарь. Вістря XVII – XVIII ст. використовувалися для бою та полювання як татарами так і козаками.

Цікавою є знахідка поки ще єдиного вістря списа з вузьким листоподібним ромбічним у перетині пером та довгою конічною втулкою (**рис. 1.6**). Подібними списами були озброєні пікінери та легка кіннота наприкінці XVII – середини XVIII ст.

Від шабель до нашого часу дійшли два перехрестя. Перше, відлите з бронзи із довгими вусиками, належить до т. зв. угорського типу і датується XVII ст. (**рис. 1.7**). Судячи з техніки виготовлення, шабля становить козацьку репліку. Друге перехрестя подібне до попереднього, але більш легке та витончене, виготовлене із заліза (**рис. 1.8**). Було знайдено у землянці першої половини XVIII ст. і, вірогідно, належало шаблі вояка з гарнізону фортеці.

Рис. 1. Зразки холодної та вогнепальної зброї

1-3 – вістря стріл з території посаду; 4-5 – вістря стріл з розкопу V Новобогородицької фортеці; 6 – вістря спису; 7, 8 – перехрестя шабель; 9 – клейма на вусиках шпаг; 10 – спускова скоба гнотового замка фузеї

Масовими знахідками є бронзові гачки та інші деталі піхов шабель, шпаг та тесаків, які мають аналогії серед російської зброї XVIII ст., від часів правління Петра I до Катерини II. Особливою заслугою є верхні бронзові

вусики від перехрестя шпаг. Оскільки більшість гард мали західноєвропейське походження і не були пристосовані до покрою російського військового мундиру, то вусики як виступаючі деталі, чіплялися за одяг, тому цілеспрямовано відламувалися власниками. Всі вони мають парні клейма: на чотирьох екземплярах латинські літери SW сполучаються із клеймами з слов'янськими літерами НМС, ГК, НИ (рис. 1.9). Можливо, шпаги виготовлялися за кордоном на замовлення уряду і додатково клеймилися в російських арсеналах.

На території Новобогородицької фортеці було знайдено залізний кований предмет з чотирма виступаючими вістрями, т. зв. «часник» (рис. 3.10.). Він використовувався проти кінноти супротивника, для чого у великій кількості розкодувався на шляху атакуючих.

Вогнепальна зброя представлена деталями замків, курками, спусковими гачками, скобами, накладками та інш від фузей, мушкетів, карабінів та пістолів. Найбільш ранньою є знайдена на території козацької Самарі у 2012 р. спускова скоба гнотового замка фузеї (рис. 1.10). Подібні механізми виготовлялися з XV ст. і вийшли з використання на початку XVII ст. [9, S. 20, Bild 41]. З території фортеці походить курок кременевого замка іспанського типу від мушкету середини XVII ст. (рис. 2.1). До стандартної російської зброї XVIII ст. належить спусковий ударно-кременевий механізм карабіну французького типу (рис. 2.2). До цього ж періоду належить більшість курків, спускових гачків, затравочних полок, накладок, шомпольних трубок та інших деталей вогнепальної зброї (рис. 2.3-8). Рідкісною є також знахідка бронзового прицілу для «гвинтувального» штуцеру (рис. 2.9). Вони, хоча з'явилися ще в XVII ст. і використовувалися як снайперська зброя, але зустрічаються дуже рідко, через складність у виготовленні та довготривалість підготовки до пострілу. В російській армії один штуцер виділявся на роту. Козаками «гвинтувальні» штуцери невеликих калібрів застосовувалися також на полюванні. На території досліджуваної пам'ятки зрідка зустрічаються стріляні кулі від подібних малокаліберних мисливських штуцерів. Для обслуговування вогнепальної зброї використовувалися шомполи, розрядники, викрутки, натруски, кулелійки, котрі в достатній кількості представлені на території Новобогородицької фортеці та датуються в межах XVII-XVIII ст.

Артилерійські боєприпаси вже розглядалися автором і тому на них зупинятися не будемо [7, с. 41-44]. Згадаємо лише знахідку гарматного пальника. Останній становить кований залізний стрижень з петлею на кінці, до якої вставлявся тліючий гніт, нижче котрої знаходив шип, для очищення запального отвору та пробивання картуза з порохом (рис. 2.10).

Чи не найбільше маємо знахідок мундирних гудзиків (понад 600 екз.), третина котрих являє собою напівсферичні литі бронзові, часів Петра I. Ще більше знайдено штампованих латунних паяних, часів Анни Іоановни та Єлизавети Петрівни. Менш за все плоских литих бронзових гудзиків від мундирів відноситься до часів Катерини II, що пов'язано із втратою фортецею свого військового призначення і значного зменшення гарнізону.

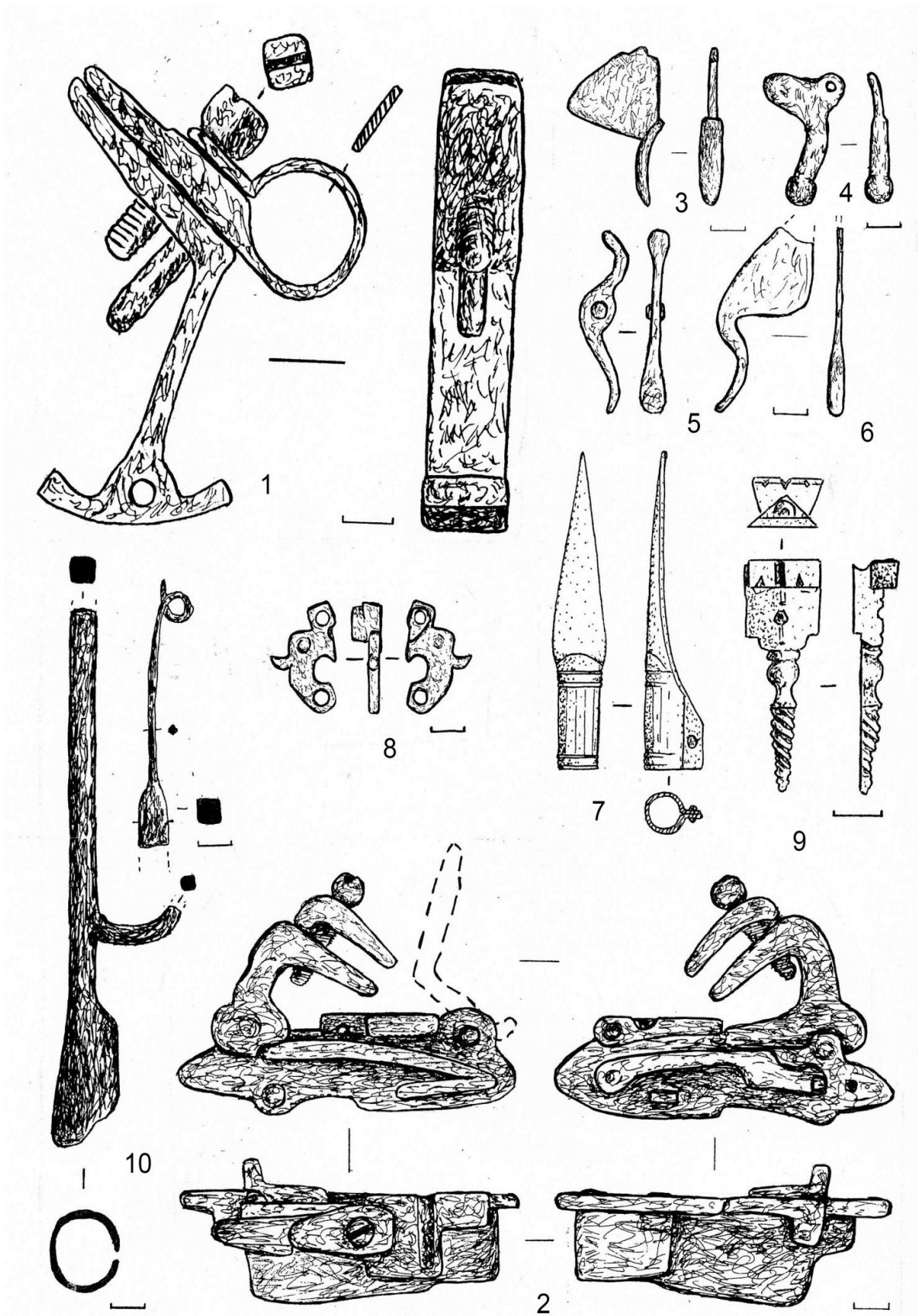
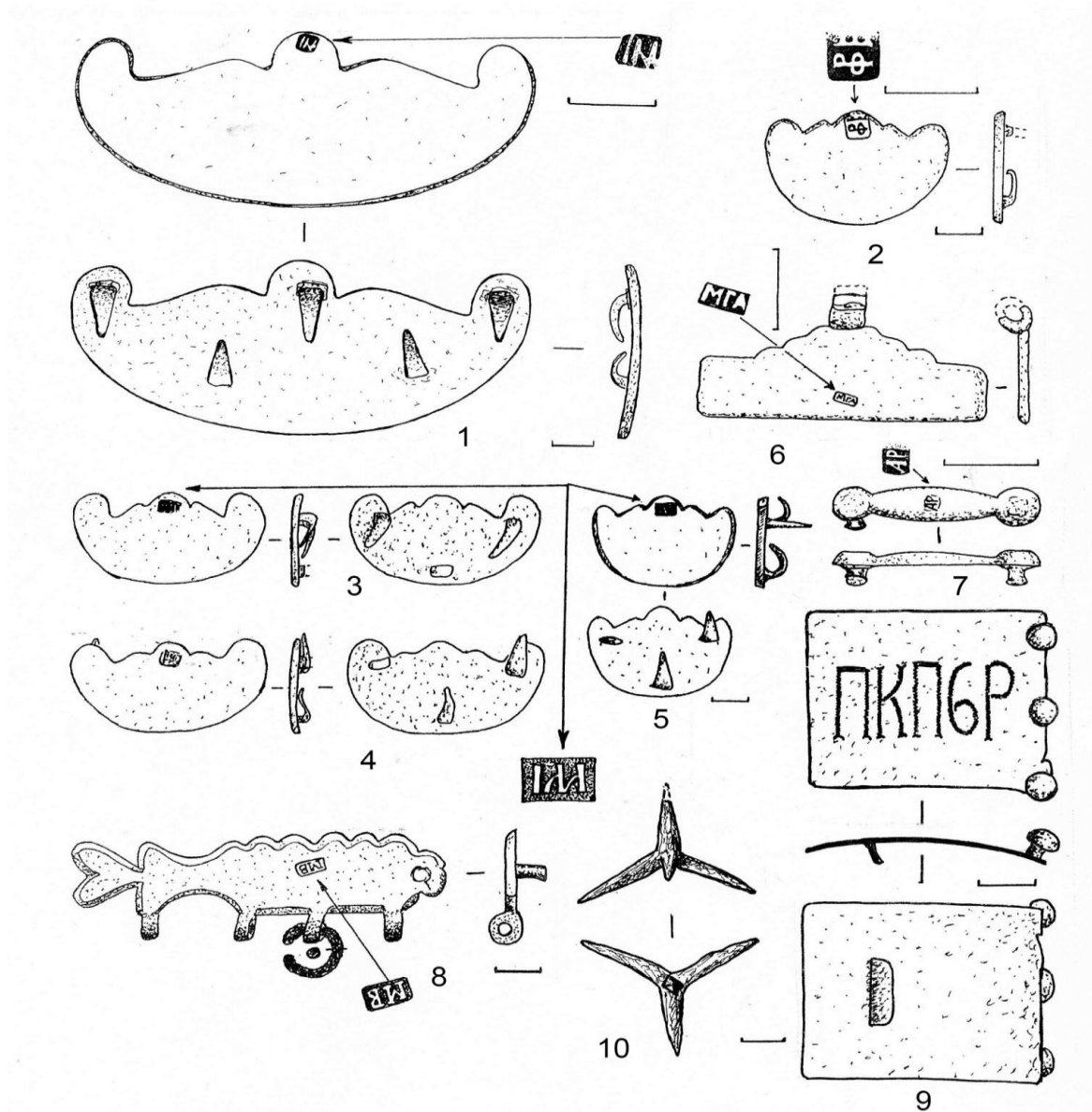

Рис.2. Деталі вогнепальної зброї

1 – курок мушкету XVII ст.; 2 – ударно-кременевий механізм XVIII ст.; 3-6 – спускові гачки; 7 – шомпольна трубка; 8 – шептало; 9 – приціл штуцера; 10 – артилерійський пальник

Рис. 3. Деталі військового обладунку

1 – кінцева накладка ремня гренадерської сумки; 2-5 – кінцеві накладки ремнів панталерів; 6-8 – ремінні накладки із клеймами; 9 – застібка з гравійованим написом; 10 – «часник»

Досить інформативними є також знайдені кінцеві накладки від підсумків – лядунок. Вони зустрічаються двох типів: 1 – довжиною до 12 см від гренадерських сумок; 2 – довжиною 3-5 см від панталерів – портупейних перев'язів. На них, як і на інших деталях ремінних наборів, зустрічаються клейма виробників з різноманітними літерами: АР, ІМ, МГА, МВ, МЧ, РФ (рис. 3. 1-8). При подальших дослідженнях є надія визначити місця виготовлення амуніції, котра надходила у фортецю в XVIII ст. Згадаємо наявність застібок від ботфортів, на одній з котрих власник вигравіював напис ПКП6Р (рис. 3.9). Скоріш за все, ПК є ініціалами, а П6Р розшифровуються як

пікінер шостої роти. Звичай підписувати особисті речі зберігся в армії до сьогодні.

Чисельні та різноманітні знахідки військового призначення, здобуті під час археологічних досліджень містечка Самарі – Новобогородицької фортеці підтверджують важливе стратегічне та політичне значення пам'ятки. З початку XVIII ст. помітна уніфікація типів озброєння, його удосконалення. Різноманіття зброї, особливо відчутне на ранньому етапі існування фортеці, дає право стверджувати про знаходження тут не тільки російських регулярних військ, а й значного козацького контингенту. Знахідки стріл вказують на використання населенням козацької Самарі, а згодом і фортеці, луків, котрі могли застосовуватися також і на полюванні. Дана стаття не вичерпує всіх можливостей здобутого матеріалу для змістовної характеристики військового побуту мешканців Самарі – Новобогородицької фортеці. На даному етапі досліджень відчутна нестача підстав для етнографічних спостережень, зокрема, для визначення етнічного складу гарнізону на різних етапах існування фортеці.

Подальшого вивчення потребує також атрибуція клейм на зброї і деталях військового обладунку, що надасть можливість висвітлити невідомі сторінки міжнародних зв'язків, зокрема пунктів надходження у Присамар'я західноєвропейської холодної зброї.

Бібліографічні посилання:

1. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко. Науково-довідкове видання. – Д.: ДНУ, 2007. – 114 с.
2. Ковальова І.Ф. Місце Самарі у системі пам'яток України козацьких часів / І.Ф. Ковальова // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя: А&V. Art GROUP, 2010. – С. 320 – 322.
3. Перлини козацького Присамар'я. – Д.: Видавництво ДНУ, 2008. – 165 с.
4. Шалобудов В.М. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / В.М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 122 – 125.
5. Шалобудов В.М. Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В.М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і археологія. – Вип. 12. – Д.: ДНУ, 2004. – № 5. – С. 140 – 142.
6. Шалобудов В.Н. Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972-1999 гг. / В.М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д.: ДНУ, 2012. – С. 86 – 106.
7. Шалобудов В.М. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці / В.М. Шалобудов // Січеславський альманах. Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Д., 2006. – С. 41 – 44
8. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах / Д.І. Яворницький – Т. 3. – Кн. 1. – Київ – Запоріжжя: Видавництво «Тандем – У», 2008. – 492 с.
9. Lugs J. Hand-Feuerwaffen. – Band I. – Berlin: Militärverlag der DDR, 1986. – 756 s.

Надійшла до редколегії 25.04.2013 р.